

El friülès al llarg del temps¹

RIENZO PELLEGRINI

Universitat dels Estudis de Trieste

1. La història llunyana

El 1077, l'emperador Enric IV va investir el patriarca Sigeardo del comtat de Friül. El motiu de la decisió era la necessitat de fer més segur el trànsit entre els pobles germànics d'Itàlia, en una fase en què Enric IV tenia greus dificultats amb el papa Gregori VII. Fins a la meitat del segle XIII, el Friül se situava en l'òrbita imperial, amb una sèrie compacta de patriarques d'origen alemany. L'alemany és la llengua de la cúria patriarcal, la qual cosa constitueix una fractura clara en el domini de la llengua romànica parlada pels estrats més baixos de la població, que es veu privada de lligams significatius amb la Itàlia septentrional i allunyada de les novetats polítiques i lingüístiques que es produeixen a la Itàlia septentrional. En aquest doble aïllament, vertical i horitzontal, el friülès pot definir la seua fesomia, que no canvia sensiblement al llarg dels segles.

La fi del patriarcat filoimperial coincideix, de fet, amb la mort de l'emperador Frederic II, en 1250. El període successiu abunda en claroscurs, amb patriarques de personalitat robusta, encara que també amb pugnes internes mai pacificades; és un període que mira més i més cap a Itàlia, i conclou en 1420, quan el Friül esdevé una part de la República de Venècia.

El llatí, llengua de la litúrgia i també de l'escriptura, conserva un paper preponderant en el Friül dels orígens. Els mapes estan impregnats de la realitat quotidiana, i l'onomàstica és alemanya o eslava, més que no romànica; es tracta d'un llatí que no es pot separar de la parla, del seu vocabulari i de la seua mateixa sintaxi. El llatí també és la llengua refinada i complexa del drama litúrgic, particularment d'un d'extraordinari (pels artificis mètrics i per la línia melòdica) *Planctus Mariae*, que explica el patiment als peus de la creu. També són importants els vestigis de provençal (i de francès). El paper desenvolupat per aquestes llengües encara està per esclarir, malgrat que és indiscutible el valor adquirit pel *planh* de Gregorio di Montelongo, primer patriarca italià; els versos provençals que en ploren la mort en 1269 ratifiquen el desinterès envers el món germànic.

Són pocs els textos poètics en friülès, mentre que la seua presència és notable en els llibres de comptes, on, tot i això, s'alterna el friülès amb solucions «italianitzants», les quals amb el temps van llevant espai al friülès fins arribar a suplantarlo. Però l'«italià», en la seua accepció més ampla, també és present al repertori vulgar, tant en les confrontacions amoroses provocades pels patiments com en les confrontacions friüleses esdevingudes, que són culturalment compassives amb les amoroses. Les laudes són «italianitzants», i el seu ús generalitzat en garanteix la rellevància en la història de la llengua.

¹ Traducció de l'italià de Lluís Baixauli Olmos (Universitat Jaume I), dins del Pla estratègic 2005 del Departament de Traducció i Comunicació. Revisió de Joan Verdegall (UJI).

2. La percepció del friülès

No és fins 1873 que el friülès és objecte d'una primera (i gran) monografia científica, els *Saggi ladini* («Savis ladins») de Graziadio Isaia Ascoli, però es va eliminar d'aqueixa aportació una ressenya bibliogràfica. En canvi, no s'omet la «percepció» del friülès que s'ha tingut al llarg dels segles, limitant el discurs, de totes formes, a uns quants fragments.

Malgrat que el judici que es reserva Dante per al friülès en *De vulgari eloquentia* (entre 1303 i 1305) no és benèvol, sí que en recull la individualitat: «Aquilegienses et Ystrianos cribremus qui crudeliter accentuando *ces fas-tu?* eructuant» ('Passem pel sedàs els habitants d'Aquileia i Ístria que amb accent cruel amollen *ces fas-tu?*'). El fragment que ho demostra és mínim, una pregunta que es resol amb una fórmula banal de salutació (*ces fas-tu?* 'què fas?', 'com va?'), la qual cosa és símptoma d'escassa capacitat d'elaboració intel·lectual, segons Dante.

Marcantonio Sabellico, humanista, fou el primer a advertir en el friülès un entramat de llengües diferents i una certa distància respecte de l'italià: «Carnicus sermo plures sonat linguas ac nescio quid ab italico diversum». D'aquesta forma es fa una descripció de la Itàlia dialectal, que podríem situar en 1503. El friülès com a mescla és un concepte que perdurarà en el temps. Però el que resultava estrident (*semibarbarus*) dels historiadors i poetes locals a l'humanista s'entendrà per un símptoma de personalitat superior, un motiu d'orgull, ja que és l'instrument apropiat per aprendre altres llengües i alhora un codi inaccessible per als qui no són nadius.

L'any 1724 també hi haurà un respir amb Giusto Fontanini, el qual, apropiant-se d'hipòtesis elaborades a França, sostenia que el llatí en contacte amb les llengües dels bàrbars s'havia alterat, tot donant lloc a un idioma unitari, «anomenat posteriorment *romà* i *romànic*, no ja perquè fóra *romà*, sinó perquè se'l distingira amb aqueix nom del *teotisc* [llengua antiga parlada pels francs], anomenat també *bàrbar*». L'imperi carolingi presentava una àrea germànica, amb el *teotisc*, mentre que tota l'àrea no *teotisca* era de llengua compactament *romana* o *romànica*. Com a suport a la seua tesi, Fontanini (d'acord amb els seus referents francesos) cita els juraments d'Estrasburg, on l'any 842, en presència dels seus respectius exèrcits, Carles el Calb i Ludovic el Germànic, fills de Ludovic el Pius, van renovar, amb un acte solemne, l'aliança contra el seu germà, l'emperador Lotari I, que ja havien vençut en combat l'any anterior, i feren els juraments en llengua *romana* i *teotisca*. Els principis són evanescents, però obren la via de la comparació. Respecte del friülès, Fontanini assenyala una certa afinitat amb el provençal i el francès antic i, alhora, amb la conservadora Savoia i amb els Grisons, i identifica una primera (i crucial) sèrie de confirmacions. La teoria apareix variablement en el segle XVIII i el XIX, en un escrit de 1853 del mateix Ippolito Nievo («per motius d'eufonia i de terminacions, [el friülès] em resultava no poc semblant als llenguatges provençals...») i d'un periodista com Pacifico Valussi en 1865 («parla el dialecte friülès, potser més proper als orígens i a altres dialectes gâl·lics, [...] conserva formes molts semblants al provençal, [...] el parlar s'acosta més als dialectes espanyols»), que fins i tot afirma que «després del sard, el dialecte friülès és, dels italians, el que més s'assembla al llatí, d'una banda, i al provençal i al català, de l'altra».

3. L'àrea geogràfica

Les coordenades que dona una *descriptio* anònima del segle XIV són clares: el Friül se situa entre la mar i les muntanyes. Al'oest, el límit es fixa a Livenza, mentre que el Natisone, cap a Cividale, «dividit Foroiulienses a Sclavis». Malgrat això, si el silenci que colpeix rius i ciutats fóra un indicatiu revelador, el Friül no arribaria a Isonzo ni inclouria Gorizia, tot i ser friülòfona. Amb el temps, altres imatges reflectiran les variacions al mapa polític i, ensems, la mutació dels models culturals, però els límits assenyalats tenen la seua validesa. També eren friülesos els parlars de Trieste i Muggia, on els va succeir un dialecte de tipus vènet. En interrompre la continuïtat geogràfica, es va afegir al rerepaís de Monfalcone el meandre comprés entre el balcò càrstic (eslavitzat precoçment) i el curs final d'Isonzo, on encara es parla *bisiacco*, nom que tal vegada al·ludeix a una normativa lingüística entesa i considerada com a diferent. Es tracta d'un dialecte vènet, en el qual l'aportació friülesa és notable, però superficial.

4. Alguns trets fonològics i morfològics

Cauen les vocals àtones finals. S'afebleix també -A, amb una reducció a un so indistint i amb un recuperació successiva diferenciada. A partir del segle XV, la sanció definitiva udinesa de -e tendeix a -a en les zones laterals, mentre que -o es redueix a Carnia (municipis de Forni Avoltri i Rigolato) i al Friül occidental (Grizzo, municipi de Montereale Valcellina).

El friülès distingeix vocals breus i vocals llargues. Les vocals mitjanes baixes en posició dèbil diftonguen fins i tot en síl·laba tancada: *fieste* 'festa' < FĚSTAM, *grues* 'gros' < GRÖSSUM. Els diftongs s'obrin abans de *r* + cons.: *tiare* < TĚRRAM 'terra' e 'città', *tuart* < TÖRTUM. Es tanquen abans de nasal + cons.: *timp* < TĚMPUS. Sobre la base del tractament de les vocals mitjanes i assumint com a model PĚDEM 'peu' i CÖREM 'cor', NĪVEM 'neu' i FLÖREM 'flor', podem identificar: friülès central (*pît* i *cûr*, *nêf* i *flôr*), càrnic centre-oriental (*pît* i *cûr*, *nêf* i *flôur*), gortà (valls de Pesariis i Gorto) i así (valls del Cosa i dell'Arzino) (*péit* i *cóur*, *nîaf* i *flîar*), baix Tagliamento (*péit* i *cóur*, *nêf* i *flôr*), friülès occidental (*péit* i *cóur*, *nêf* i *flóur*).

Un dels trets marcats del consonantisme és l'atac palatal de CA- i GA-, que evolucionen a oclusiva postpalatal (i, en algunes varietats, a africada palatal): *cjamp* 'camp' < CAMPUM, *cjase* 'casa' < CASAM; *gjat* 'gat' < CATTUM, *gjoldi* 'gaudir' < GAUDERE. És raonable datar el fenomen en el segle XII, com sembla que suggereixen els termes friülesos adoptats per l'eslovè, com també és racional la hipòtesi que prové de la plana del Po, on l'atac s'elimina en la resolució dels nexes de cons. + L. En canvi, aquests nexes romanen, coherentment, en el friülès: *plen* 'ple', *blanc* 'blanc', *flor* 'flor', *claf* 'clau', *glerie* 'grava'.

Dels nexes cons. + J, és interessant RI: *corean* 'cuir' < *CORIAMEN, *manarie* 'destral' < MANUARIAM, en el qual el nexa es conserva (mentre que en italià es redueix: *cuoio e mannaia*, precisament).

Pel que fa a la morfologia, es destaca el plural sigmàtic (amb exemples que ara s'han extret de documents dels primers segles). En el femení: *animis* 'ànimes' (però també -es). El contacte de cons. + s dona lloc a fenòmens de sincretisme i simplificació: -p (*gamps* 'camps'), -t (*semenaç* 'sembrat', però *heres* 'hereus'), -c (*fonchs* 'fongs', però *lus* 'llocs'), -f (*filosofs* 'filòsofs', però *us* 'ous'), -n (*vilans*), -r (que a Cividale s'emmuideix: *dinas*

‘diners’, *scolas* ‘escolars’). Un subtipus de masculí acabat en *-l*, *-n*, *-s* i *-t* té la desinència vocàlica *-i*. La consonant es palatalitza: *animagl* ‘animals’, *biegl* ‘bells’, on *-gl* passa després a la vocal anterior (el friülès modern no té, en el seu repertori fonològic, la lateral palatal); *agn* ‘anys’, *umign* ‘homes’; *aresch* ‘restes’ (*-ch* postpalatal).

Són rellevants alguns adverbis acabats en *-s*, documentats sobretot en els primers segles; perviu el llatí *MĪNUS* > *mens* ‘menys’, però *-s* no té justificació etimològica en *furç* ‘fortament’ i *a menç* ‘de cap’, ‘de memòria’ (*a mens* és una forma viva).

Finalment, s’assenyala una doble sèrie de pronoms en funció de subjecte: els tòpics (facultatius) i els clítics (obligatoris en sincronia).

5. Experiències literàries

El que segueix és un esbós dels usos escrits del friülès amb contactes, motivats històricament, amb el context nacional. No obstant l’aspra de les polèmiques, a Itàlia en el segle XVI es va imposar, solament per a l’escriptura més conscient, una llengua unitària, el model de la qual s’havia basat en els grans autors italians del segle XIV, en particular en Petrarca i Boccaccio. La unitat es va aconseguir en la llengua, com a substitut d’un estat nacional negat políticament.

A partir del segle XVI, el friülès desapareix dels mapes i la prosa l’adopta rarament. El que motiva l’escriptura és sobretot l’entreteniment. Les fórmules que han restat inalterades revelen un gust difús i són primàries: el vi, la brega fragorosa, l’al·lusió a les vergonyes, la música i la dansa. Amb el transcurs del segle, Udine, seu del lloctinent venecià, se situa al centre d’una trama vivaç de correspondències poètiques, encara que el quadre sociolingüístic de la ciutat no és lineal, perquè la llengua de prestigi és el venecià, el qual, en certs àmbits (sense excloure’n aquells que fan servir el friülès en l’exercici literari), substitueix la parla local. A Udine la gent segueix Girolamo Biancone da Tolmezzo, Nicolò Morlupino da Venzone, Girolamo Sini da San Daniele, Giuseppe Strassoldo, vicari de Beligna (no gaire lluny de l’actual Lignano), però nadiu de Strassoldo, i el seu friülès tendeix a l’anivellament. Es podia arribar a dir, en senyal de convergència, que ja s’iniciava la definició d’un friülès supramunicipal, endeutat amb la varietat udinesa, però en procés d’emancipació progressiva de l’oral. Amb un munt de textos anònims, es perfilen les primeres personalitats definides: els esmentats Morlupino (notari), Sini (mestre d’escola), Strassoldo (home d’església) i Biancone (que difereix per la seua voluntat d’estil «elevant»). D’allò més estrany i en certa mesura hostil al cercle udinès és Giovan Battista Donato, fill natural d’un patrici venecià, traslladat a Gruaro; amb una vida personal i professional molt moguda, Donato alterna llengües i registres diversos, com diversos són també les línies temàtiques i els destinataris.

En el segle XVII, l’estat de la poesia canvia radicalment: «È del poeta il fin la meraviglia» (‘És a la mà del poeta, per fi, la meravella’), i la *meraviglia* també es val de la «novetat» lingüística, una novetat que sovint és únicament acústica. Fins i tot el friülès coneix resultats excel·lents. A causa de la poesia amorosa d’Eusebio Stella, que no elimina el detall aspre de la corporalitat (ans al contrari, en gaudeix), es fa necessari l’intercanvi clandestí; es tracta d’una poesia censurada durant molt de temps i marginada. Per contra, la difusió d’Erme di Colloredo és intensa; amb ell, el friülès «literari» ulteriorment pren cos, i és vastíssim el ventall de registres practicats, de la reflexió per moments amarga amb el clero

corrupte, amb la prepotència nobiliària, amb una mobilitat social oculta i contrariada, amb una caiguda implacable dels valors i de la lírica amorosa —que al seu torn passa per les tonalitats més sofisticades, que manlleven a l'italià lèxic i metàfores—, amb els accents més grollers i plebeus, on l'influx del friulès genuí és enorme.

Entre els segles XVII i XVIII, Gorizia presenta dues persones fascinants: Gio Maria Marusig i Gian Giuseppe Bosizio. Marusig integra els seus versos en el disseny i fa, de la vinyeta ingènua, aproximativa i per això captivadora, un arxiu d'informació extraordinari. Presta una atenció obsessiva a l'esdeveniment luctuós, i fa una crònica de la pesta a la ciutat, amb una relació meticulosa dels decesos i una enumeració de les morts violentes o inesperades. Per contra, Bosizio tradueix amb una fidelitat considerable les *Geòrgiques* de Virgili, mentre manipula l'*Eneida* afegint-hi un lèxic noble, italià en essència, i una fraseologia decididament plebea, una tècnica burlesca reconeguda. Així mateix, altres zones (la Carnia, Cividale, la mateixa Pordenone, ja fortament venetitzada), en el transcurs del segle XVIII, presenten textos que documenten, de forma desigual, l'articulació del friulès i la riquesa de les seues varietats.

Gorizia es vanta de tenir una bella sèrie de reculls encomiables, en els quals el plurilingüisme es manifesta amb una exuberància inusual, que únicament la realitat complexa de l'imperi està en condicions de justificar. També el friulès es volia avantatjar d'aquesta realitat. Marzio Strassoldo, en 1783, publica *Poesie piacevoli italiane e friulane* ('Poesies plaents italianes i friuleses'), en les quals el francès Boileau s'assumeix com a model unitari; és una sàtira punyent, però no verinosa, dels costums. En la realitat plurilingüe de l'imperi, el friulès és llengua entre llengües. En les esglésies es predica en alemany i en eslovè, però també es predica en friulès; el mateix Carlo Michele Attems, a partir de 1752, primer arquebisbe de Gorizia, predica en italià, alemany, eslovè i friulès. Des de la meitat del segle XVIII, es detecten sermons manuscrits i catecismes manuscrits i impresos en tanta abundància que gairebé incomodava, fins i tot, l'arxidiòcesi d'Udine. La impremta obliga a passar comptes amb les dificultats gràfiques, encara que sense resoldre-les, i contribueix a la definició d'un friulès mitjà, que tendenciosament no és ben considerat localment.

A principis del segle XVIII, sorgeix un gènere que donarà mostres d'un vigor ben diferent en el segle successiu: l'almanac, que, amb un format de butxaca, amb un baix cost i amb els mateixos continguts —el calendari amb pronòstics—, capta un públic nou. L'època dels almanacs es resumeix en el nom de Pietro Zorutti. Zorutti esdevé el protagonista d'una sèrie d'anècdotes curioses que retraten la imatge d'un personatge rialler, d'una agudesia fulminant, tot i que les anècdotes suggereixen també una manera de llegir els versos; l'almanac s'entén com una distracció, una pausa que, per un moment, contraresta el pes de la vida. L'escriptura s'estén pel llarg passeig dels anys, és un paradigma poètic i, ensems, un model per a un friulès unitari.

La friulesa és una història de fractures que impedeixen la unitat lingüística. El 1866 es modifica la divisió interna, marcada per un curs d'aigua insignificant, el Judrio, el qual, durant segles i a causa dels tractats de Worms i Venècia, des de 1521 fins a l'era napoleònica, havia distingit un Friül vènet i un Friül austríac. Els almanacs de Gorizia són objectivament inconfusibles, perquè hi prima la prosa. Prefereix la prosa Luigi Filli —seguidor dels Habsburgs—, la prefereixen Carlo Favetti, Federico Comelli i Giuseppe Ferdinando Del Torre, en els quals és ferm el seguiment del Risorgimento. La pedagogia de Comelli no fa

concessions. Més tendre és *Il Contadinel* de Del Torre, que aguanta la retafila de quaranta volums consecutius, farcits de les dades més disperss. Els últims volums també apleguen tradicions i llegendes, recollides per Caterina Percoto i pel mateix Del Torre, en les quals la pressió didàctica no s'alleuja. Fins i tot la narrativa popular compta amb les estratègies del compromís; la veu del «poble» recull llegendes i tradicions (o aqueixa és la teoria) i es restitueixen al «poble» amb la intenció de millorar-ne els costums en funció de la unitat política que es pretén aconseguir.

Malgrat una mort que en 1867 cau en el silenci, Zorutti segueix com a model reconegut de poesia, encara que Pietro Bonini, en els sonets, deixa albirar Giacomo Leopardi, i el «desig de mostrar» «la força i l'agilitat del dialecte friülès» l'empeny a traduir Dante, Boccaccio, Foscolo, Leopardi, Porta, Belli, Carducci, Zanella, Fucini, Trilussa i Longfellow. El seu antecedent es troba en Cesare Pascarella Pietro Michellini; consisteix en una psicologia elemental i un «parlar» de taverna que il·lustren la insurrecció de 1848. Cal citar, almenys, Vittorio Gadel, que també és pintor, i Celso Cescutti, en el qual es percep la lliçó de Leopardi.

En 1919, a Gorizia, a penes acabada la guerra, queda fundada la Societá Filologica Friulana, la seu de la qual es trasllada a Udine, un moviment d'«italianitat». En el balanç tenen importància alguns resultats d'una transcendència indubtable: el plantejament de l'Atles Lingüístic Italià, *Il Nuovo Pirona*, l'encara indispensable vocabulari friülès, edicions d'autors com Ermes di Colloredo (entre d'altres) i les enquestes innovadores sobre els costums populars de Lea D'Orlandi i Gaetano Perusini. La Filologica és el punt de trobada per als qui escriuen en friülès. I ací només se citen alguns noms: Bindo Chiurlo, a qui es deuen contribucions fonamentals d'historiografia literària; Giuseppe Malattia della Vallata, amb la curiosa trama de referències polítiques, amb peticions ètiques (contra la blasfèmia, contra l'alcohol), apunts de poètica, estudis «històrics» detallats, inventaris toponomàstics de les seues *Villotte friulane moderne*; i Dolfo Zorzut, amb les seues narracions en suspens, entre recopilació i invenció. La lectura de Giovanni Pascoli és evident en Giovanni Lorenzoni, mentre que és proper a un socialisme humanitari que encara reclama Pascoli Enrico Fruch. En canvi, a altres referents remet Ugo Pellis, recopilador infatigable de l'Atles Lingüístic Italià i autor d'algunes proses rítmiques d'una suggestió extraordinària, que tradueix Bécquer i Goethe. Del conformisme polític es desvincula Giovanni Minut amb un petit recull de versos, en què un títol com *Misèrie infame* ('Misèria infame') manifesta la seua protesta.

Durant el vintenni feixista, s'observen mostres d'oposició en dos sacerdots: Giovanni Schifff, conegudíssim com *Zaneto*, i Giuseppe Driulini, més sanguinari, que figurava, entre els anys 1921 i 1923, en les columnes del «Lavoratore friulano» ('Treballador friülès'), socialista i amb diàlegs polèmics sense embuts. Entre les dues guerres, Ercole Carletti arriba al cim de l'obertura a allò nou. La mètrica, amb una unitat rítmica esmicolada, recorda Pascoli, però de Pascoli prové el simbolisme que dóna cos a l'angoixa interior, encara que en el marc d'una quotidianitat tranquil·litzadora.

6. La història recent

En 1942, l'esdeveniment dels cent cinquanta anys del naixement de Zorutti (i dels setanta-cinc de la mort) troba una resposta puntual en els ritus de celebració; per tal de denunciar una cultura tancada, n'hi ha prou amb un títol com *Pietro Zorutti, poeta vivo*. De fet, en el mateix 1942, la nova poesia friülèsa (i una nova tradició) naix en un altre lloc; a Bolonya, en estiu, Pier Paolo Pasolini publica *Poesie a Casarsa*, un recull breu, però lliure de compromisos amb els mites locals.

Entre el 1942 i el 1949 es produeix el període friülès de Pasolini, amb la subjectivitat i el lirisme encantador de *Poesie a Casarsa*, d'una banda, i la unanimitat volguda i el plurilingüisme èpic i líric de *Dov'è la mia patria*, de l'altra. Per Pasolini, aquests són anys d'activitat febril: l'*Academiuta di lenga furlana*, fundada en febrer de 1945, i les revistetes amb un programa en ascens, des del *Stroligut* ('Almanaquet') de 1944 fins al *Quaderno romanzo* ('Quadern romànic') de 1947, amb unes ambicions que, decididament, no són municipals. El manifest de l'*Academiuta* evoca l'horitzó de les petites pàtries romàniques: «El Friül s'uneix, amb la seua estèril història i el seu desig de poesia, innocent i trèmul, a Provença, a Catalunya, als Grisons, a Romania i a totes les altres Petites Pàtries de llengua romànica...». Gianfranco Contini, ressenyant *Poesie a Casarsa* en 1943, va atribuir a Pasolini una afinitat ideal amb els versos friülesos dels orígens, encara vinculats al trobadorisme provençal. A continuació, Contini citarà l'escola literària *félibrige* de Frédéric Mistral, el moviment provençal modern. I Pasolini tindrà molt en compte aquests elements en la definició de la seua poètica (i en la seua mateixa escriptura, en la mètrica sobretot). Després de Pasolini, només es produirà un contacte orgànic amb els orígens romànics (particularment François Villon) amb Giacomini (es respira un aire de Provença en els versos recents d'Ida Vallerugo).

Observem ara el detall de les traduccions. Pasolini concep les traduccions (poètiques) com un instrument privilegiat per assegurar el canvi d'estatus del friülès, de dialecte a llengua, amb la convicció que el trànsit vinga determinat pels grans escriptors de les grans obres. No cal dir que el model no preveu donar a «conèixer» el text original, sinó «recrear-lo», seguint les tècniques de la «imitació» o de la «refacció». Es produeix un procés d'assimilació, amb uns exercicis esplèndids de Pasolini i dels joves afiliats a l'*Academiuta* (i una obertura vertiginosa, de vegades condicionada per l'italià; des dels poetes lírics grecs als japonesos, dels francesos als espanyols, de Niccolò Tommaseo a Giuseppe Ungaretti). La pràctica de la traducció té precedents notables (sobretot en les formes de transformació burlesca) i prossegueix fins els nostres dies, amb finalitats i procediments que no són idèntics. L'objectiu és refermar la fraternitat dels parlars ladins (Aurelio Cantoni), confirmar la consumada dignitat de llengua del friülès (Angelo M. Pittana), atorgar al friülès la seua irrenunciable col·lecció (perquè totes les llengües la posseeixen) de clàssics (Gianni Nazzi). I la Bíblia friülèsa té objectius elevats: el suport i la confirmació del rang de llengua.

Pasolini intenta associar a la seua línia l'experiència de Franco De Gironcoli, un uròleg que només en la maduresa, en el dolorós tràngol de la guerra, descobreix els recursos de la poesia. Però és important al·ludir a la bifurcació que s'inicia, per al friülès, ja en els anys quarantes. Si bé per a Pasolini el friülès és una llengua de la poesia, un idiolecte gelós (un friülès excèntric, marginal, no reduït a la norma), Giuseppe Marchetti, defensor convençut

de la idea friülèsa, persegueix un projecte de friülès polivalent, vàlid per a tots els registres de l'escriptura (fins i tot per a l'assagística, incloent-hi sectors tècnics com l'economia i l'estadística) i la parla (ascendint des de la intimitat familiar fins a l'oficialitat). Són paraules importants antitètiques que sempre s'encaminen a orientar-se en l'embolic de l'actualitat, on el rigor històric cedeix el seu lloc al risc de la crònica, amb les seues passions i les seues ideologies.

El període friülès de Pasolini s'interromp en 1949. Aquell mateix any es constitueix el grup de *Risultive* ('Aigua de font'), animat per Marchetti, que en l'espill de l'oralitat (cançons, faules i llegendes) troba les raons autèntiques, no manllvades intel·lectualísticament de les cultures estrangeres, a la seua modernitat. El grup experimenta amb la poesia, amb Otmar Muzzolini, més lligat a la tradició; amb Aurelio Cantoni i Dino Virgili, en els quals val la pena aturar-se. El grup experimenta amb la narrativa, la novel·la amb el mateix Virgili (i després amb Maria Forte) i la narració (*Par un pèl*, 'Per un pèl', de Riedo Puppo, contrapunt de l'epopeia del Risorgimento). Experimenta amb el teatre amb Cantoni i Alviero Negro. I el grup adopta el friülès comú, la koiné, entesa positivament com a llengua unitària. Tot i ser propera a Marchetti (i també a Pasolini), capaç d'intercedir en una síntesi personalíssima instàncies diverses, entre poesia, narració, article literari i recopilació etnogràfica, per la tria d'una varietat lateral (la varietat materna de Navarons és la derogació més vistosa), als marges del grup es col·loca Novella Cantarutti, així com Renato Appi, de Cordenons, autor bàsicament de textos teatrals (en 1969 publica el primer volum de versos).

En els anys quarantes, el moviment per l'autonomia no aconsegueix resultats concrets i no és fins el 1963 que es crea la institució de la regió autònoma, la qual resulta ser molt més diferent de les altres del que s'esperava, sense conseqüències per a l'escriptura friülèsa. Són els anys del *boom* econòmic d'una societat que cedeix davant les lleis del consum, que d'un salt brusc arxiva els vells ritus rurals i la seua llengua. Va contracorrent l'exordi de 1963 de Leonardo Zanier, el qual denuncia, en la seua varietat carnica, els traumes de l'emigració en l'obra de títol provocatiu *Libers... di scugnî lâ* ('Lliures... d'haver de par-tir'). També contracorrent va l'exordi (en 1969), diversíssim en tots els sentits, d'Umberto Valentini, i les seues mateixes referències culturals (resumint, l'expressionisme de Trakl) són alternatives i notes dissonants.

En els anys seixantes i setantes, la fesomia dels grups es fa menys incisiva. El grup *Sot/sora* ('Dalt/Baix') actua una mica a Montereale Valcellina i insisteix en el fragment, en el tros mínim diari, en l'epigrama, amb Antonio De Biasio, Rosanna Paroni Bertoja i Federico Tavan, els quals, tanmateix, segueixen sent autònoms. És a dir, hi prevalen les individualitats particulars.

7. Cap als nostres dies

Es produeix una interrupció seca i provocada, entre 1975 i 1976, per un trauma doble. En 1975 és *La nuova gioventù* di Pasolini la que revifa l'atenció sobre el friülès, sobre el mite fabulós i sobre la duresa del desencant. En 1975 es produeix la mort atroç (i atroçment espectacular) de Pasolini. En 1976 es produeix un terratrèmol, amb les seues destruccions, els seus dols, amb la recerca neguitosa dels «arrels». Es tracta, en el cas del friülès, d'una

fase nova; els autors que s'havien expressat exclusivament en italià descobreixen ara el friülès, el friülès matern, motiu pel qual aquesta llengua està més privada d'una tradició escrita. Es tracta el friülès com a llengua de la poesia, no com a llengua d'ús comú; aquest és el cas d'Elio Bartolini, novel·lista de prestigi. És el cas també d'Amedeo Giacomini, narrador i poeta de sofisticada elegància. L'exordi friülès de Giacomini naix de la marca que deixa la corda, maleïda, de la voluntat de reflectir el costat obscur i reprimat, el costat «incòmode» de la realitat local. Però el registre de la ràbia emprat és substituït per les maneres d'una introspecció intensa i dolorosa, que mai s'ha dit en veu alta. Com en *Tal Tiliment di gnot...* ('En el tall de la nit...'), que cal citar íntegrament:

Moron d'aghis motis
 a trimulà te lûs agre,
 tra blâf di nûj e arint,
 e jo di bessol a cjalâti
 di là ancje dal vivi ormai,
 ta un tasè ch'al é lûs,
 chê ultime, sidine
 di te parvensie, slambri,
 lêmide presinse tra neri e àjar,
 lune!

[En el tall de la nit... *Fosc d'aigües mogudes que tremolen en l'acre llum, entre blau de núvols i morat, i jo sol et mire, més enllà encara del viure, en un silenci que és llum, l'última, tàcita per la teua ombra, una clariana, trèmula presència entre negre i vent, lluna!*]

No hi ha frase principal, la dimensió és absoluta, externa a la història, al temps. No hi ha artificis retòrics marcats, i és el mateix friülès el que representa la diferència; no s'adreça, de fet, a la comunitat de parlants, i el lector és, per necessitat (idealment, culturalment) italià. Un codi expressiu arcaic, però en contacte amb els conceptes abstractes d'avui dia (no de l'univers camperol), *parvensie*, *presinse*. Un «idil·li» a l'estil de Leopardi: les línies d'un paisatge, la lluna, però en funció d'una reflexió callada, el·líptica, d'un perímetre interior.

Es podrà associar amb el paràgraf Siro Angeli, el qual, no obstant, es vanagloria d'un cert precedent friülès (en la varietat carnica de Cesclans), però el seu friülès sembla prendre cos només després del terratrèmol, desvinculant-se dels temes tractats (i arriscant, fins i tot, el guió en friülès; una pel·lícula, *Maria Zef*, en la qual Angeli també és un protagonista eixut). El friülès de Meduno és una llengua particularíssima de la poesia d'Ida Vallerugo, que té en el seu haver dos bonics reculls italians. Tanmateix, sense fer distincions en la relació d'autors, el canvi de codi també serveix per a Elsa Buiese, Beno Fignon, Lionello Fioretti i Celso Macor. Giacomo Vit conrea una varietat marginal; idiolecte és el friülès de Nelvia Di Monte, una llengua de la memòria (d'una memòria quasi perduda); i idiolecte és el friülès de Pierluigi Cappello.

Nogensmenys, el friülès no és únicament la llengua de la poesia, on també s'atenyen uns nivells extraordinaris. El friülès estableix relacions inèdites i fecundes amb la música,

des del Cançoner d'Aiello, que reporta als versos de Zanier més visibilitat, fins a tenir una presència contundent i gens banal de la *band*, gràcies a les músiques de teatre de Luigi Nono per a *I Turcs tal Friül* ('Els turcs en el Friül') de Pasolini, que després es va tornar a muntar amb la colpidora banda sonora de Giovanna Marini, fins a *Pere i el llop* de Prokofiev i la *Història d'un soldat* de Stravinski, traduïts a un friülès aspre i alhora cult per Giorgio Ferigo. Ferigo presta, amb una inventiva fantasiosa, fragments de Georges Brassens. I el repertori continua obert; el friülès va ocupant més i més espais atípics: el còmic (Alessandro D'Osualdo va inventar el personatge *Tarvos*, modelant-lo sobre l'*Astèrix* francès, mentre que és normal la presència de vinyetes periòdiques com «La Vita Cattolica» o «La Patrie dal Friül»), els dibuixos animats (*Berto Lôf*, dibuixat per Silver — Guido Silvestri —, traduït al friülès per Elio Bartolini i transformat en dibuixos animats), el documental televisiu i el cinema, que ha conegut, segons s'ha dit, des de fa alguns anys una activitat regular, després del precedent excepcional de *Maria Zef*; el cinema també té una mostra pròpia i disposa d'una revista, tota en friülès, «Segnâi di lûs. Riviste furlane di cine» ('Senyals de llum. Revista friülesa de cinema'). Hi ha periòdics totalment en friülès, com ara «La Patrie dal Friül» ('La Pàtria del Friül') i no hi manca ni una revista científica bilingüe, on bilingüe es refereix a friülès i anglès.

Pagaria la pena aturar-se en l'activitat editorial per als infants (incloent-hi traduccions), amb uns resultats esplèndids per la qualitat de les il·lustracions i dels textos (en el friülès comú i en les seues varietats), per la qual es fa evident l'objectiu (no exclusiu) d'afavorir l'alfabetització en llengua local. La introducció del friülès en la pràctica escolar es va iniciar ja fa temps, primer amb iniciatives aïllades, i després amb iniciatives oficials i més estables, tot mantenint la hipòtesi que l'escola podria contrarestar la pèrdua sensible (tot i que no irreversible) de parlants.

Finalment, es recorden (i només es recorden, a l'espera que el temps permeta calcular-ne l'eficàcia) les accions legislatives, la llei regional 15 de 1996, que instituïa l'Observatori de la llengua i de la cultura friülesa, la llei nacional 482 de 1999, que reconeixia al friülès l'estatus de llengua minoritària, amb conseqüències considerables en la programació escolar. La meua intenció no és rebatre els projectes d'«enginyeria lingüística», que encara es presenten com a virtuals. Em limite a aïllar un detall; el neofriülès, que representa l'ambició de construir un vocabulari sense llacunes (inevitables amb els camps d'experiència que reflecteix el lèxic tradicional), tot rebutjant el préstec de l'italià, en el qual s'adverteixen incompatibilitats fonomorfològiques, anteposa en ocasions el contacte amb altres llengües romàniques, com és el cas d'*avion*, *european*, *soledad* (aquesta darrera és més específica del llenguatge poètic), que són paraules que es pot considerar que s'han aclimatat a l'escriptura friülesa recent. N'hi haurà prou amb dos exemples: el primer, d'una poesia de Pittana, i el segon, d'un fragment periodístic de «La Patrie dal Friül». En ambdós casos es palpa la pauta italiana, fa l'efecte evident (i potser poc econòmic) de ser un duplicat.

- «Un *avion* businant al tire / une frase publicitarie...» ('Un aereo rombando tira una frase pubblicitaria...'; 'Un avió que remoreja arrossega una frase publicitària...').
- «Cumò che il marcjât si slargje, massime tai ultins 2, 3 agn cu l'«*Union europeane*» ch'e à sigurât la possibilitât di lâ a servî altris marcjâts, e je rivade ancje par nô la necessitât di cjalâsi un tic atôr e di rinfortâ la struture finanziarie par frontâ cun plui tranquilitât lis sfidis gnovis...» ('Adesso che il mercato si allarga, soprattutto negli

ultimi due, tre anni con l'Unione europea che ha garantito la possibilità di andare a servire altri mercati, è arrivata anche per noi la necessità di guardarsi un po' attorno e di irrobustire la struttura finanziaria per affrontare con più tranquillità le sfide nuove'; 'Ara que el mercat s'amplia, sobretot en els últims dos o tres anys amb la Unió Europea, que garanteix la possibilitat d'arribar a altres mercats, també ens ha arribat a nosaltres la necessitat de mirar un poc al nostre voltant i d'enfortir l'estructura financera per tal d'acabar amb més tranquil·litat els desafiaments nous').

El *Grande dizionario italiano dell'uso* de Tullio De Mauro (1999) s'ha pres com a base d'un gran diccionari friülès, amb la intenció de cobrir tots els àmbits de la llengua, amb una entrada òbvia i considerable de préstecs adaptats i de neologismes, ara en suport informàtic, i ja hi ha disponible un corrector ortogràfic. S'han preparat lèxics especialitzats per a la introducció del friülès en l'administració pública (i hi ha un diccionari jurídic friülès en preparació), i dedique una observació final al *Le Am, Lessic Aministratíf. Manuâl Grafie Formulari Dizionari*, a cura de William Cisilino (2004), amb prefaci de Tullio De Mauro, i amb un fragment de la *Presentazion* de Marzio Strassoldo, president de la província d'Udine:

La Leç 482/99 su la tutele des minorancis linguistichis storichis e à ricognossût uficialmentri la lenghe furlane, promovint il so ûs in ambits dulà che fin a pôcs agns indaûr no jere formalmentri ametude. Fra chescj, al risalte pe sô valence storiche (dongje de scuele) il setôr de Aministrazion Publiche, li che la leç e à sancît un dirit gjeneralizât al ûs scrit e orâl dal furlan, dirit che al pues jessi esercitât prime di dut dai citadins, ma ancje dai stes dipendents e aministratôrs publics...

(La Legge 482/99 sulla tutela delle minoranze linguistiche storiche ha riconosciuto ufficialmente la lingua frulana, promuovendone l'uso in ambiti che fino a pochi anni fa erano ad essa formalmente preclusi. Fra questi, spicca per la sua valenza storica (accanto alla scuola) il settore della Pubblica Amministrazione, in merito al quale la legge ha sancito un diritto generalizzato all'uso scritto e orale del frulano, diritto che può essere esercitato innanzitutto dai cittadini, ma anche dagli stessi dipendenti ed amministratori pubblici...)

La redacció friülesa i la italiana se sobreposen sense desviacions sensibles. El temps dirà si els parlants faran pròpia aquesta rèplica de l'italià o si preferiran recórrer directament a l'italià. De tota manera, es tracta d'un friülès que podrà ésser, no del que coneixem ara i que encara s'usa.

BIBLIOGRAFIA

- ASCOLI, G.I. (1873): *Saggi ladini*, «Archivio Glottologico Italiano», 1.
- FRANCESCATO, G. (1966): *Dialettologia friulana*, Udine, Società Filologica Friulana.
- FRANCESCATO, G. i F. SALIMBENI (1976): *Storia, lingua e società in Friuli*, Udine, Casamassima.
- FRAU, G. (1984): *I dialetti del Friuli*, Udine, Società Filologica Friulana.
- PELLEGRINI, G.B. (1972): *Saggi sul ladino dolomitico e sul friulano*, Bari, Adriatica.
- PELLEGRINI, R. (1989): *Tra lingua e letteratura. Per una storia degli usi scritti del friulano*, Udine, Casamassima.
- (1987): *Lexikon der Romanistischen Linguistik (LRL)*, dins HOLTUS, G. i altres (eds.): Tübingen, Niemeyer, 563-645.
- PICCO, L. (2001): *Ricerche su la condizion sociolinguistiche dal furlan. Ricerca sulla condizione sociolinguistica del friulano*, Udine, Forum.